

ԿՈՒՓԵՐ ԵՎ ԸՂՎԵՐՁ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Հանգուցային բառեր. **տեղանուն, ստուգաբանություն, Կոմիներ, լեզուներ, Ըղվերձ, փոխառություն:**

1. Կոմիներ

Կոմիներ է կոչվում Գորիսից 2 կմ արևմուտք՝ դեպի Ակնա ընկած այն հանդամասը, որի անունը պաշտոնական թղթերում հանդիպում է **Գուբեր** ձևով¹:

Գրավոր² և բանավոր շրջանառության մեջ է այն տեսակետը, որ **Կոմիներ**-ը համարվում է հին **Գորիսի** բնակատեղին: Այս կարծիքը գալիս է Ե. Լալայանից, որը նաև Ղ. Ալիշանի «Սիսական»-ի սխալ ընթերցումից (փոխադրումից) **հին Գորիսի** տեղը տարել հասցրել է այսօրվա Վերիշեն գյուղատեղին³: Երկրորդ՝ **Կոմիներ** տեղանվան ստուգաբանությունը, կարծում ենք, բանալին է այն կարևոր հարցերից մեկի, թե Ստ. Օրբելյանի՝ Տաթևի հին հարկացուցակում նշված բնակավայրերից ո՞րն է գտնվել **Կոմիներ** հնավայրի տեղում:

Կոմիներ անվանումի արտաքին տեսքից դժվար չէ նկատելը, որ այն բարբառային է և բաղկացած է **Կոմի** արմատից և **-եր** վերջավորությունից:

Մատենագրական աղբյուրներում բազմաթիվ բառեր կան, որոնց արմատը մոտ է քննվող տեղանվանը ձևով կամ իմաստով:

Կոմիներ տեղանվան **Կոմի** արմատին մոտ է գրաբարում առկա **Կոմի**-ը՝ 1. կոպ, 2. կոփել-հարկանել, բախել, տաշել, կոկել, հարթել, հարդարել, 3. կոփիչ-թակն, 4. կոփյուն-բախյուն, դոփյուն, կափյուն, 5. կոփածո⁴: Հր. Աճառյանը **կոփ** համանուն բառահոդվածների ներքո նշում է «կոպ, պաշարում, տաշելով բան շինելու արվեստ, բուռն հարված⁵» իմաստները, որոնցից ոչ մեկը, կարծում ենք, չի առնչվում ստուգաբանվող բառին: Այլ. Մարգարյանը գրք. **կոփիչ** «տափիչ,

¹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության արձանագրային և Գորիսի քաղաքապետարանի տեղավայրերի անվանափոխության մասին 2012 թ. որոշումները:

² Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 3, 1977, 166:

³ Այս բազում սխալները տե՛ս **Լալաեան Ե., Ղ.** Գիրք, թիվ 2, 1898:

⁴ **Ղազարյան Ռ.**, 2006, 391:

⁵ ՀԱԲ, հ. 2, 667:

թակ» իմաստներով բառի տարբերակն է համարում Գորիսի բարբառում գործածական **կուփիչ**-ը՝ «երկաթյա գործիք»։ Կարծում ենք, այս արմատից աճած են «**կուփի տալ**-հարված տալ»⁶, «**գ'ուփուն, գ'ուփին**-մեծ մուրճ, կոփոն?»⁷ բառերը, որոնց՝ **Կ'ուփեր** տեղանվան հիմքում ընկած լինելը քիչ հավանական ենք համարում։

Գրաբարում **գուր**-ը ունեցել է «հոր, փոս, ջրհոր, վիհ, խորխորատ, «բջիջք», «ազուգայք» (հոգնակի իմաստով) իմաստները⁸։ Եթե նկատի ունենանք, որ այստեղ, ինչպես նկարագրում են Գորիսի, Վերիշենի և Ակների տարեց բնակիչները, գոյություն են ունեցել փոսեր, դամբարաններ, նույնիսկ ջրհորներ, ապա պետք է հնարավոր համարել **Կ'ուփեր** տեղանվան համար հենց այս բառը՝ **գուր**, որը ստացել է բարբառային տեսք՝ **գ>գ'>կ'**, վերջինիս ազդեցությանմբ **ու**-ն նույնպես քմայնացել է, իսկ **բ/բբ (gub/gubb)** հնչյունները բարբառում հայտնի ձայնեղների իլացման օրենքով դարձել է **փ**։ Հավանաբար ձևիմաստային հենց այս իրողությունն էլ նկատի են ունեցել, որ վարչական նոր թղթերում բնիկ ձևը դարձրել են **Գուրեր**⁹։ Հր. Աճառյանը **գուր** բառահոդվածի տակ նշում է «հոր, փոս» իմաստները, տալիս բառի ասորական փոխառություն լինելը՝ **gubb, gubba**՝ «գուր, փոս, ջրհոր, բանտ» իմաստներով։ Տրված են նաև գուգահեռները այլ լեզուներում՝ ասորերեն, եբրայերեն և այլն¹⁰։ Մյուսների համեմատությամբ այս բառին մոտ է **Կ'ուփեր** տեղանունը, որի շուրջ փորձենք անցկացնել ընդհանրական քննություն։ Այս մասում մեզ մնում է հանգել այն տեսակետին, որ **Կ'ուփերը** կամ բարբառներից անցած հնագույն փոխառությունից է՝ **gubb, gubba**՝ «**գուր, փոս, ջրհոր, բանտ**» իմաստներով, որ հետագայում հոգնակիություն է ստացել՝ **-եր**՝ «**փոսեր, գուրեր**»¹¹, կամ գործ ունենք **gubb, gubba** բառերին համաձև հ.-ե. մի շատ հին արմատի հետ՝ ***geup/*geub**, որ ունեն պարսկերենը եւ քրդերենը¹²։ Գ. Ջահուկյանը բարբառային հայերենի սեմական փոխառությունների տակ է դնում «գուր»-ը՝ «հոր, փոս, բջիջ, փողրակ» և հարցականով տալիս հ.-ե. ***gupa** «փոս, հոր»՝ որպես սեմական հեռա-

⁶ Մարգարյան Ա., 1975, 421:

⁷ Նույն տեղում, 379: Այս բառի շրջանակներում ստուգեցինք նաև արմատը փոխառություններում. առկա էին «**ղափաղ-կափարիչ, դափուլ-գâfil**-1.անգետ, անգույշ, 2. Հանկարծ, անսպասելիորեն»/տե՛ս հեղինակի նշվ. աշխ., 523/:

⁸ Դազարյան Ռ., 197:

⁹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության արձանագրային որոշումը Գորիս քաղաքի պատմամշակութային հիմնավորման նախագիծը և քաղաքի պատմական տարածքի, նրա առանձին հատվածների վերակառուցման և օգտագործման հայեցակարգը հաստատելու մասին /նախագիծ, 2012 թ./:

¹⁰ ՀԱԲ, հ. 1, 586

¹¹ Չենք կարծում, որ **-եր**-ը հնուց է կցված տեղանվանը՝ որպես հին հայերենի սեռական։ Այդ հիմունքով նկատելի է, որ **գաբ/կյափ**-ը **-եր** ստացել է հետագայում՝ թերևս 13-րդ դարից հետո, երբ **-եր**-ը գործածություն է ստացել որպես հոգնակերտ մասինկ։

¹² Տե՛ս ՀԱԲ, հ. 1, 586:

վոր գուգարանություն¹³: Հր. Անառայանը նշում է, որ ***gupa** բառը՝ «հողե մեծ աման» նշանակությամբ, հ.-ե. լեզվաընտանիքի ոչ բոլոր խմբերին է անցել: **Կոփեր** հնագույն բնակատեղիում, որ գտնվում է Վերիշենի հարավարևմտյան մասում, Վարարակնի 3-րդ դարավանդի վրա, հայտնաբերվել են քարարկղային դամբարաններ, պահպանվել են կիկլոպյան բերդի մնացորդներ¹⁴: Օ. Խնկիկյանը **Կոփերին** հարակից Ակներ գյուղում ուսումնասիրած մի դամբարանի մասին նշում է, որ քարարկղային այս դամբարանում գտնված նյութերը թվագրվում են Ք.ա. II–I դդ.¹⁵: Գուցե հենց այս քարարկղային դամբարանները հնում նույնացվել են «հողե մեծ ամանի» (***qeup/*qeub**) հետ, և հետո երևույթի անհետացման հետ մեկտեղ մթագնվել է բառի բուն իմաստը: Ասվածը հավաստվում է նաև նրանով, որ **կուպ/կոպ/կյուփ** ձևերը «գերեզման» իմաստներով պահպանված են որոշ լեզուներում¹⁶:

Ոմանք այն կարծիքին են, որ **Կոփեր** տեղանվան հիմքում ընկած է **կափ**, բարբառում՝ **կ'ափ** բառը¹⁷: Նոր հայկազյան բառարանը **կափ**՝ «կափարիչ, ջրհորի կամ գերեզմանի կափարիչ, գերեզմանի քարե կափարիչ», արմատով կազմված բաղադրություններ նույնպես ունի: Ընդ որում՝ բառի այս իմաստի գործածությամբ Տաթևի խոսվածքում առկա է **խոփեր** «հողից դուրս պրծած քարեղեն և հողեղեն խութեր» ձևը, նաև **խիփեր**¹⁸ **բնակավայր**, իսկ Գորիսի բոլոր խոսվածքներում տարածված է **ղըփի-խկըփի** «կափարիչ» բառը, որն անշուշտ առնչություն ունի «փակել» բառի իմաստի հետ: «Կափարումք» բառահոդվածի տակ ՆՀԲ-ն նշում է «գերեզմանք, շիրիմ, տապան քարեղեն», «կափաւոր-որ ունի և վարե զգործի կափիչ», «կափուլ-տեղի՝ ուր լինի կափուցանիլ ուլամբ կամ փակիլ, խփանիլ»¹⁹, այսպես և՛ «**կափումն-փակումն, կափուցանեմ-փակել, պնդացնել, կափչիմ-միանալ, ձուլվել**» և այլն²⁰: Եթե հետևենք նշյալ իմաստներին ու համեմատենք **Կոփերի** տեղանքում կամ մոտ վայրերում տարածված գերեզմանաթմբերի գոյությանը, կստացվի, որ վայրը այդ անունը ստացել է ժողովրդի խոսքում տարածված «**Գյավուրի բներ**»-ից՝ հին գերեզմանատեղի, որ քիչ հավանական է, քանի որ, ինչպես նշում են, դրանք

¹³ Զահուկյան Գ., 1987, 456:

¹⁴ <http://www.sarc.am/> Վերիշենի և հարակից տարածքների բառարան: Հեղինակ՝ Ա. Բաբայան:

¹⁵ Խնկիկյան Օ., 1981, № 4, 312–313:

¹⁶ Հր. Անառայանը նշում է, որ այս բառը հայերենին անցած ձևեր ունի կովկասյան լեզուներում՝ «ջրի փոս, թումբ» և այլ բառեր /տե՛ս ՀԱԲ, հ. 1, 586: **Կուրի**՝ դագաղ իմաստով գործածական է նաև Կարևո բարբառում: Տե՛ս ՀԼԲԲ, 2004, հ. 3, 199:

¹⁷ Այս մասին տե՛ս www.sarc.am-ի «Վերիշենի և հարակից տարածքների բառարան» աշխատանքի մեջ:

¹⁸ Տե՛ս **Պողոսյան Ս.**, 2007, 156:

¹⁹ Այս բառահոդվածի տակ նշվում է, որ լծորդված է թուրքերենից՝ **գափան, գափանճա, լատ. Գափիո**:

²⁰ ՆՀԲ, հ. Ա-Կ, 1079–1080:

իրարից հեռու են²¹ և աշխարհագրական դիրքով էլ տարբերվում են²²: ՆՀԲ-ն ունի նաև «կոփ-կոպ, կոփած-կոփվածք»²³ բառերը, որ քիչ հավանական է սրանց տեղանվանը կցելը, քանի որ տեղանքը հարթ է, ոչ լեռնային²⁴: Եվ վերջապես, որ առավել կարևոր է, առկա է հնչյունական փոփոխությունների գրեթե անհնարինություն՝ **ա**-ի քմային **ու**-ի վերածվելը:

Տեղանվան ստուգաբանության շրջանակներում քննության ենթակա է նաև **կյափ/կ'ափ** բառը՝ «**Կյափ**-բեռ կապելու գործիք, ծնկի և աճուկի միջև եղած մսեղեն մասը»²⁵: Հետաքրքրականն այն է, որ տարածքը իսկապես նման է «**կյափ**»-ի՝ «ծնկի և աճուկի միջև եղած մասի», որի նմանությամբ, հնարավոր է, ժողովուրդն անվանել է տեղանքը: Կարծում ենք, որ մարմնի մասերից առաջացած տեղանունները իրենց իմաստում պահպանում են զուտ համեմատության մասը, որից բառերը բազմիմաստություն են ստանում և երբեմն շատ հեռանում նախնական իմաստից: Այսինքն՝ բառը նախնական իմաստից հեռանալուց հետո կարող էր տրվել բնակավայրին, կամ տեղանքին տրվող իմաստից բառը կարող էր նոր նշանակություն ստանալ, ինչպես՝ **գլուխ**, **կատար** և այլն: Ասվածը, իհարկե, չափանիշ չէ, կարող են լինել բացառություններ, բայց կան օրինակներ, որ խոսում են մեր սահմանումի օգտին, ինչպես՝ **Բռուն** «քիթ», որի այլաբանական իմաստներից են «ծայր, կախված մաս» և այլն, այլև՝ **Կռուն/ի ձոր**, **Ծնկատափ**:

Կռուփեր տեղանվանը նմանություն ունեն բարբառներում տարածված մի շարք բառեր: Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում առկա են՝ «**կյափ**, **կյեփ**-Արց. «կանթանման երկնյուղ փայտիկ՝ թոկի ծայրին կապվող, կեռ», **գափ**-Արց. «զվարճախոսություն», «**գափ**-Արց. «սրունքի միսը, ազդր, սրունքի հաստ ոսկորը», «**կյուփ**-Վն. «խիտ», «**կուփե/ի**- Արց. «հրել, բոթել», «**կուփե/ի**-Մղր. «սպանել, հարվածել», «**կուփի-կուփի**-Ար. «արագ, շտապ», «**կուփի**-Արց. «կիպ, մոտ, նաև՝ գորգագործական երկաթե գործիք՝ ծեծելու համար»²⁶: Սրանցից քննվող տեղանվանը առնչակից կարող են լինել **կուփի** «մոտ», **կյեփ** «երկնյուղ փայտիկ» բառերը: Վերջինը հավանաբար հենց **կյափ** «ծնկի և աճուկի միջև եղած մասի» բառի իմաստից է առաջացել, իսկ մյուսը՝ «մոտ» իմաստով, թերևս ավելի հավանական է՝ կազմելու տեղանվան բաղադրիչ. **վեր**, **վար**, **ներքև** ձևերից սովորաբար առաջանում են տեղանուններ, ինչպես՝

²¹ Վերին Շեն բնակավայրից մոտ 1,3 կմ:

²² ՀՀ Մշակույթի նախարարության հուշարձանների տեղեկատվական շտեմարանում «**Գյավուրի բները**» նշված է որպես ուշ միջնադարի գյուղատեղի 8.96.4 թվի տակ, և զբաղեցնում է 0.4 հա տարածք, որտեղ պահպանվել են կողոպտված դամբարաններ:

²³ ՆՀԲ, հ. Ա-Ա, 1126:

²⁴ Տե՛ս **Ղարազյոզյան Ա.**, 1985, թիվ 1, 60:

²⁵ Նույն տեղում, 411:

²⁶ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, 2004, 219–221:

Վերին Շեն և այլ: Այս դեպքում էլ, ենթադրելի է, որ պետք է գործ ունենայինք մի հարադրության կամ թերևս բարդ բառի հետ, որ, ինչպես նկատելի է, գրեթե բացառվում է քննվող բառում:

Հայերենում առկա ձևերի կողքին հարկ է ստուգել բառի ձևերը փոխաստու այլ լեզուներում:

Թուրքերենում այս բառի արմատին մոտ ձևեր առանձնապես առկա չեն: Թուրքերենում կա **güpegündüz-** «օրը ցերեկով»²⁷ güpe-gün-düz: **Güpe** արմատով առանձի բառ չկա թուրքերենում, և այս արմատը միայն հանդիպում է նշված բաղադրյալ կազմության մեջ: Թուրք. **gabi-**«հիմար, ապուշ, տխմար» բառը փոխառված է արաբ. **غبي** /gabi/ նույն իմաստով ձևից, և կարծում ենք, -առնչություն չունի քննվող բառի հետ: Նույնիսկ ժողովրդի մեջ կա տեսակետ, որ **Կոնփեր-ը գյավուր** բառի փոփոխված ձևն է, որ տրվել է տեղանվանը: Այս շփոթությունը թերևս եկել է **«Գյավուրի բներ»** տեղանքի հետ նույնացումից, որոնք, սակայն, բոլորովին տարբեր վայրեր են, ինչպես հավաստում են տեղաբնիկները: **Գավուր** բառը, որ ընդունվում է թուրքերենից հայերենին անցած փոխառություն, առկա է թուրքերենում տարբեր կազմություններով՝ **gâvur, gâvurca, gâvurluk** «ոչ մուսուլման, անհավատ»²⁸ և նման իմաստներով: Ընդ որում՝ սա թուրքերենին անցած արաբական փոխառություն է՝ **كاف (gavur)**, որ ունի նույն նշանակությունը: Նշենք, որ բառը մահմեդականների կողմից տրվում է քրիստոնյաներին: Թուրք. **küp** արմատն ունի «կավե խոր աման» նշանակությունը, որ աղբը. դարձել է **rađ**՝ նույն իմաստով: Այս լեզուն քննվող տեղանվան մոտ ունի **رآدور, kop*** «գերեզման» բառերը, թուրք.՝ **kabir** արաբ. փոխառություն է՝ **قبر (qabr)** «գերեզման» իմաստով: **Kap/b** արմատով թուրքերենն ունի «աման, կափարիչ», իսկ աղբը. **kop/kor/-**ի դիմաց չունի «գերեզման» իմաստով բառ: Եթե ընդունում ենք, որ **Կոնփեր** տեղանունը **Գավուր** աղավաղված ձևն է, ապա պետք է անցած լինի արաբերենից, որովհետև մեր տարածքի բարբառներում, այդ թվում՝ Ար., Թբ., Արց., Սս., Վն, Կր. և այլն, այն գործածվում է **q-**ով²⁹, ինչպես փոխաստու լեզուներում: Բացի այդ, **Գավուր** բառի մեջ **վ-**ն դժվար տար **փ**: Այնպես որ, ինչպես շատ երկար ժամանակ կարծել են, տեղանունը կապ չունի **Գավուր** բառի հետ: Թերևս մոտ է արաբերենի **قبر (qabr)** «գերեզման» բառին, քան արաբերենից անցած թուրքերեն ձևին՝ **kabir**, որովհետև **qabr** բառի վերջադիր հորանջը՝ **qab-r**, որ արտահայտվում է **ը-**ով, օրինակ, Գորիսի բարբառում կարող է տալ **o, ը, ու, էլլու**, բայց ոչ **ի**: Սյունիք-Արցախի բարբառային տարածքում ինչպես բարբա-

²⁷ Турецко-русский словарь, 1945, 222:

²⁸ Նույն տեղում, 199:

* Նայել հավելվածը:

²⁹ Այս մասին տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հատոր Ա, 2001, 260:

ռային, այնպես էլ փոխառյալ ձևերի հետ **բ**-ով, **ռ**-ով, **ղ**ով վերջավորվող բառերում առկա **ը**-ն կարող է դառնալ՝ **բարձր-պարցուր||պերցուր, ճիպռ-ճեպուռ||ճեպռ, ոսկոր-վօսկեռ||վեսկեռ||վօսկուռ** և այլն³⁰: Իսկ բարբառում թուրք. **ա/ա/** կամ ադրբ. **թ**-ն **ու**-ի վերածվելը համարյա բացառված է: Բարբառում առկա է **ա>ու** անցումը հազվադեպ դեպքերում, երբ բառը բուն ձևից շատ է հեռանում, օր.՝ **երնջակ-ըռէշնուկ**: Այնպես որ, ինչպես քննությունը ցույց տվեց, **Կոնփեր** անվան նույնացնելը թուրքերեն, ադրբեջաներեն և նույնիսկ արաբերեն ձևերի հետ բավականին դժվար է հնչյունների անհամատեղելի փոփոխությունների պատճառով:

Հիշենք, որ վերևում բերված բառերը, նրանց իմաստային, հնչյունական ձևերի վերլուծությունը բերված են զուտ այն նպատակով, որպեսզի տեսնենք՝ արդյոք կարո՞ղ են կազմել **Կոնփեր** տեղանվան հիմքը: Եվ վերջապես՝ դրանցից ո՞րը կարող է լինել **Կոնփեր-ի** սկզբնաձևը:

Այսպիսով՝ մեզ մնում է հանգել այն տեսակետին, որ **Կոնփերը** կամ բարբառում եղած հնագույն փոխառությունից է՝ **gubb, gubba «գուր, փոս, ջրհոր, բանա»** իմաստներով, որ հետագայում հոգնակիություն է ստացել՝ **-եր**՝ **«փոսեր, գուրեր»**, կամ **հ.-ե. *qeup/*qeub** արմատն է: Մենք հակված ենք առաջին ձևին՝ որպես հնագույն փոխառություն, որ գործածական է եղել հայերենում ու նրա տարբերակներում:

2. Ըղվերձ-Ըղվերձ

Չլուծված է մնում այն հարցը, թե **Կոնփեր** տեղանասում որ բնակավայրն է եղել: Մինչև 19-րդ դարը **Կոնփեր** վայրը չի նշվում: Հետագա նշումներում հիշումը տրվում է բանավոր գրույցներին: Այս տարածքը, ըստ էության, համընկնում է Ս. Օրբելյանի Հաբանդ գավառի հարկացուցակում նշված Ակներին³¹ հարակից **Ըղվերձ** բնակավայրին, որ 12 միավոր հարկ է վճարել Տաթևին: Ինչպես նկատում ենք, բնակավայրը փոքր չի եղել և «Սյունիքի պատմության» հարկացուցակում ընկած է **Ականա**, այժմվա **Ակներ** գյուղից առաջ՝ **Բորոտանից** հետո³²: Տեղանվան արտաքին տեսքից երևում է, որ բարբառային հնչեղություն ունի առաջին բաղադրիչում՝ **ըղու/վ**, որով ուրիշ գյուղ կա Սյունիքի Հաբանդ գավառի Ծղուկում³³ **Ըղուերձ**³⁴: Ստ. Օրբելյանը մի կտակի վկ-

³⁰ Այս մասին տե՛ս **Մարգարյան Ա.**, Գորիսի բարբառ:

³¹ Ճիշտ են նկատել հին բնակատեղիները ուսումնասիրող հեղինակները, որ **Ակները** նույն **Ակն/Բռուն/** գյուղն է, որի կողքին նշված գյուղերի գտնվելու վայրը ցայսօր գրեթե անհայտ է:

³² Ըստ **Օրբելյանի Ս.**, 1986:

³³ Ըղվերձը համարում են Սիսիանի Դարաբաս գյուղի հին անունը. «Նախկինում գյուղի անունն Ըղվերձ է եղել, հետո գյուղը վերանվանվել է Դարբաս: Գյուղի նոր անվան առաջացման վարկածները երկուսն են. նախ՝ որ այդ ուղղությամբ գտնվող գյուղերի համար դարբաս է հանդիսանում, և երկրորդ՝ որ թուրքերը չեն կարողացել ներս մտնել ու ասել են՝ «Դարանը բաստ

այության մեջ նշում է «Ըղվերծի երեց՝ Մխիթարի որդի Սադուկի»-ն: «Պատմության» տարբեր հրատարակություններում ինչ-որ շփոթություն կա. «Ըղվերծի երեց»-ը ո՞ր գավառից էր՝ Ծղուկի՞ց, թե՞ Հաբանդից /Ըղվ/ու/երծ/ձ/ի/: Կարծում ենք խոսքը Հաբանդի **Ըղվերծի** մասին է, որ ավելի մեծ էր, քան Ծղուկինը (վերջինս Տաթևին տալիս էր 10 միավոր հարկ):* Հիմա դժվար է որոշելը, թե Տաթև տարվող ջրի ակունքը Ականայի՞ սահմանում է եղել, թե՞ Ըղվերծ/ձ-ի: Հեղինակները նշում են Ականայի ջրամբար՝ թվագրելով 1294 թ.³⁵, հավանաբար այն պատճառով, որ որոշակիացված չի եղել **Ըղվերծի** վայրը:

Ըղվերծ-Ըղուերծ-Ըղվերծ ձևերը, ակնհայտ է, նույն բառի գրավոր տարբերակներն են: Բոլորն էլ կան Ստ. Օրբելյանի պատմության մեջ: Բառի կազմության համար դրվում է երկու ձև՝ **աղու-երծ** կամ **աղ-ործ**՝ իրենց հնարավոր փոփոխություններով:

Աղու-երծ: **Աղ-ու** բառը հայերենի տարբերակներում հիմնականում տրվում է «աղի» իմաստով: Սրանից բացի մեր լեզվում կա նաև հ.-ե. լեզվից **աղու** բառի «քաղց, անուշ, մեղմ» իմաստները, որ նշվում է նաև մատենագրության մեջ: Այդ մակդիրը տրվել է Սիսակին³⁶, և հավանական է կարծել, որ գործուն է եղել հայերենում: Այդ իմաստով շատ բառեր կան՝ հմմտ. **Աղուանք, Աղվերան, աղալեզու, աղվամազ** և այլն³⁷: Պոկորնին բառի ձևիմաստային զուգահեռները նշում է բալթ.-սլավ. լեզուներում՝ **sald-to-, saldu-, sald-, saldus**՝ «քաղցր, անուշ»³⁸:

Երծ արմատը առանձին քիչ է պատահում հայերենում: Այն հանդիպում է **զ+երծ** բառում, որ նշանակում է «ազատ, ապահով, անվտանգ»: Գրաբարում կա **գերծիլ** «փրկել, ազատել»: Հր. Աճառյանը այն դնում է բնիկ բառերի տակ, որ զուգահեռներն ունի այս իմաստով հնդիրանական լեզվախմբում՝ պառի. **hizr**,

է», այսինքն՝ «Ձորը լիքն է», և հնարավոր չէ մտնել»: Աղբյուրը՝ 168.am-ում /«Դարբաս գյուղը դատարկվել է»/ հոդվածի մեջ: Իհարկե, սա ժողովրդական ստուգաբանություն է. Դարբ/պ/աս անունով շատ տեղանուններ կան:

³⁴ **Օրբելյան Ստ.**, 1986, 394: Այս գյուղը գտնվում է Ծղուկ գավառում:

* Չնայած չենք կարող անտեսել այն կարծիքները, որ Ծղուկի Ըղվերծը կամ Աղվերծը երբեմն կոչել են ավան կամ գյուղաքաղաք: Նույնիսկ նշում են, որ **Աղվերծը /այժմ՝ Դարբաս/** եղել է պատմական Ծղուկ գավառի նշանավոր ավանների շարքում՝ Անգեղակոթ, Շաղատ, Շաքի, Ակունք (Բազարչայ), Սյունի (արդի Մխիթան), Աղուդի, Սիսական (նախկինում՝ Մխիթան, այժմ՝ Հացավան), Որոտան, Տաթև, Վաղարի, Բռնակոթ, **Աղվերծ**: Այդ ավաններից հատկապես Աղիտուն (Աղուդին), Անգեղակոթը, Տաթևը, Վաղարին, Ակունքը և **Աղվերծ** կամ **Ըղվերծը** նաև ձեռագիր գրքեր գրելու վայրեր են եղել: XVII դարում գրքեր են գրվել, արտագրվել նաև Գետաթաղ և Լոր գյուղերում: Պատահական չէ նաև, որ այդ նույն XVII դարի 60-ական թվականներին այս երկու գյուղերում վերակառուցվել են ժամանակի Սյունիքի լավագույն եկեղեցիներից երկուսը /այս կարծիքին է Մ. Հասրաթյանը/:

³⁵ **Григорян Г.**, 1990, 230.

³⁶ Տե՛ս **Խորենացի Մ.**, 1968, 113:

³⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Աղաբեկյան Մ.**, 1990, թիվ 1, 168–171:

³⁸ **Pokorny J.**, 1959, 878–879.

սանսկ. **sarj** և այլն, որ բոլորն ունեն ***serg'**, ***srg'**³⁹: **Չ+երծ** ածականը գրաբարում ունի նաև «ազատ, արձակ, անարգել, ապահով, անվտանգ» իմաստները, ուր **զ-**ն, ինչպես նկատելի է, առանձնակի իմաստ չի հաղորդում բառին, քանի որ «զ-ն շատ հաճախ նախածանց է, որ դրվում է ամեն մի որոշյալ հայցականից առաջ»⁴⁰, այսինքն՝ **երծ-ը** պահպանում է իր իմաստը քննվող բառում որպես ածական: Պետք է ունենանք այսպես ասած երկու ածականից կազմված բառ՝ **մեղմ և ազատ**, թերևս՝ **անուշ և ապահով մի վայր**, որից էլ սերել է տեղանունը:

Է. Աղայանը «աղունք/աղն, եղծ, աղետ, աղճատ»⁴¹ բառերի տակ դնում է հ.-ե. ձևը՝ ***el**, ***ol**՝ «փչացնել, ապականել, ոչնչացնել, կործանել» իմաստներով: Հենց այդ արմատից էլ հանում է հայերենի եղեռն բառը: Նույն արմատից է հանում նաև **եղծ-ը**՝ «տձև, վատ, պակասավոր, փչացած» իմաստներով՝ **ըղվ/ու/երծ/ծ**: Այս արմատի համար վերջադիր **ծ-**ն դնում է որպես ***g'** ածական՝ ***elg'**⁴²: Ստացվում է, որ գործ ունենք նույն արմատի կրկնությամբ ձևավորված մի տեղանվան հետ, որտեղ **աղ-**ի նախադիր **ա-**ն Գորիսի բարբառում կարող է դառնալ **ը**, ինչպես՝ **աղվես-ըղվես, աղաջուր-ըղաճուր** և այլն, **ու-**ն կարող է լինել սեռականի մասնիկ, որ շեշտագուրկ դիրքում կարող է **վ-**ի փոխվել՝ **ըղվեսահաչ, ըղվեսինք** և այլն, կամ լինել **ու** շաղկապ, որ շեշտից զրկված **ու>վ** համաբանությամբ դառնա **վ**: Իսկ ինչ վերաբերում է **եղծ/ելծ>երծ**⁴³ անցմանը, ապա պետք է նշել, որ հնդեվրոպական նախալեզվի **լ-ն/** «արիականի մեջ շփոթվում է **ր-**ի հետ»⁴⁴: Ուրեմն կստացվի, որ այս տեղանվան **երծ-ը** իրանական ճյուղից փոխառություն է, որ չի պահպանել հայերենի համար **դ-ն**՝ **եղծ/**: Այսպես՝ ի մի բերելով տեղանվան արմատների հնչյունական դասավորությունը և իմաստները՝ ստացվում է, որ **Ըղվերծ/ծ-ը** «ապականված, կործանված, տձև նշանակությունն» ունի, որ կարող էր ստանալ մի դեպքում՝ Վարարակնի ափամերձ տարածքների մի ժամանակ ճահճոտ և անպիտան լինելուց, մյուս դեպքում՝ շատ հնուց ավերված, կործանված բնակավայր լինելուց:

Ըղվերծ բառի երկրորդ բաղադրիչը համանուն ունի բարբառներում՝ **ործ/վորց/վրեղց**՝ «արու, արու կենդանի»: Բառի այս իմաստներից համաբանությամբ սերված են **վորցակ** «աքաղաղ», **վրցատու** «դախացած բույս, չբեր բույս, կոշտ, կոպիտ, ժամանակն անցած» կազմությունները: **Աղ/ու** արմատի

³⁹ Տե՛ս ՀԱԲ, 92–93:

⁴⁰ Մեյն Ա., 1978, 142:

⁴¹ Աղայան Է., 1774, 17–18:

⁴² Աղայան Է., նույն տեղում:

⁴³ Գ. Ջահուկյանը ***selg'**, ***serg'** հ.-ե. ձևերի տակ դնում է **զ-երծ**-անիմ:

⁴⁴ Աճառյան Հր., հ. VI, 1971, 499:

վերոնշյալ իմաստները **ործ**-ին չեն գուգակցվում, ուստի չենք քննում **Ըղվերծ**-ը **աղու** և **ործ** բաղադրության շրջանակներում:

Ստ. Օրբելյանի նշած **Ըղուերծ**-ը, ենթադրում ենք, համապատասխանում է առաջինի նշանակությանը՝ **անուշ և ապահով մի վայր**:

3. Բնակավայրի տեղադրության որոշման փորձ

Տեսնում ենք, որ **Ըղվերծ** տեղանվան բացահայտման երկու փորձերն էլ չեն համընկնում հետազայում **Կոնփեր** կոչված բառին ո՛չ ձևով և ո՛չ իմաստով: Հենց այս առումով դժվարություն է ստեղծվում հնավայր **Ըղվերծի** տեղադրման համար: Մենք այսօր գիտենք **Կոնփեր** հին բնակատեղին⁴⁵, իսկ **Ըղվերծի** համար տեղեկություն չունենք անգամ տեղանունների համեմատությունից: Պետք է նշել, որ Ստ. Օրբելյանի Տաթևի հին հարկացուցակում ընդգրկված գյուղերի հերթականությունը խաբուսիկ է: Կարծում ենք, գրչագրումներից խախտվել են տեղերը, կամ հեղինակը զուտ պատահականությամբ է դասավորել: Իրարից տարբեր են նաև Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» աշխատության հրատարակությունները⁴⁶: Այնուամենայնիվ, կան գյուղեր, որոնց հերթականությունը ինչ-որ կերպ համընկնում է: Օրինակ՝ եթե նշված հարկացուցակին հետևենք, ապա **Կոնփերը** և **Ըղվերծը** հարևան բնակավայրեր են եղել: Իսկ եթե բառի արմատական նշանակությունը դիտարկենք, ապա **Կոնփերից** մոտ 1 կմ հյուսիս-արևելք՝ ալպյան բաց, ազատ տարածության վրա պետք է ընկած լինե՞ր **Ըղվերծը**, ինչպես նշվում է բառի առաջին բացատրության մեջ: Ստ. Օրբելյանի՝ Տաթևի հին հարկացուցակի այս մասում, կարծես, տեղագրական որոշակի համապատասխանություն կա՝ **Ըղվերծ**, դրանից հարավ-արևելք՝ **Ականա**, սրանից հարավ արևմուտք՝ **Պետրոսկա վանք**՝ ներկայիս Վերիշեն, վերջինից արևելք՝ **Աղոջրիկ**: Ըստ այս դասավորության՝ **Կյուփերը** պիտի համապատասխանի **Բորոտան / Քարոտան** գյուղին, որ հավանաբար ընկած է եղել **Պետրոսկա վանքից** արևելք և **Ականայից** հարավ-արևելք⁴⁷: Սակայն նույն աշխատության՝ Մոսկվայի 1861թ. հրատարակության մեջ այսպիսին են հերթականությունն ու գյուղերի անվանումները՝ **Բողեան**, **Յոզունի (Յատողունի)**, **Բորոտան (Քարոտան)**, **Ագա-**

⁴⁵ **Կյուփերի** գտնվելու վայրը այսպիսին է. այն Վարարակն գետի աջ մասում է, շրջակա սարահարթից ցածր, ձախափնյա տեղանք-բնակավայրերից բարձր դիրքի վրա: Մինչ այստեղ շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկելը, հիշում են, որ եղել են բնակավայրեր և նույնիսկ հին վանքի սրբատաշ պատեր: Տեղանքը հարմար է եղել վարուցանքի համար: Նրա վերին լանջերը անտառապատ են:

⁴⁶ Մենք համեմատել ենք նույն աշխատության Մոսկվայի՝ 1861 թ., Թիֆլիսի՝ 1910 թ. և Փարիզի՝ 1861 թ. հրատարակությունները: Սրանց վերաբերյալ շտկումները ամբողջացած են 1986 թ. երևանյան հրատարակության մեջ:

⁴⁷ Օրբելյան Ստ., նշվ. աշխ., 400:

րակ, Ըղուերձ, Անձկայք, Ականա, Ձագաձոր, Պետրոսկայ վանք, Նախան-ձոր (Նախանձփոր), Աղնոյ ջրիկ: Այստեղ **Ըղվերձից** հարավ-արևմուտք ընկած գյուղը՝ Ագարակը, համապատասխանում է **Կոնփերին**, իսկ Ըղվերձը մնում է մեր նշած նույն տեղում: **Կոնփերի** տարածքը իսկապես բարեբեր է՝ գետի ափին, արևելող, անտառի հարևանությամբ: Բայց ե՞րբ և ինչո՞ւ է այն անվանել **Կոնփեր**, հայտնի չէ: Իհարկե, չենք բացառում, որ վայրի անունը մյուսների պես աղավաղված լինի քոչվորական ցեղերի առկայության հետևանքով: Չնայած շարունակում ենք մնալ այն կարծիքին, որ հին հարկացուցակում նշված տեղանունների հերթականությանը հետևելիս սխալները անխուսափելի են, այնուամենայնիվ փորձեցինք անունների ստուգաբանության և տեղանքի աշխարհագրական-պատմական նկարագրի զուգադրությամբ գտնել բնակավայրերի գտնվելու վայրը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղաբեկյան Մ., Ստուգաբանական դիտողություններ «Աղուանք» տեղանվան վերաբերյալ, ՊԲՀ, թիվ 1, 1990, 168–171:

Աղայան Է., Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1774:

Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. VI, Ե., 1971:

Լալանյան Ե., Ազգագրական հանդես, Գ. Գիրք, թիվ 2, Շուշի, 1898:

Խնկիկյան Օ., Նորահայտ հուշարձան Գորիսում. ՊԲՀ, 1981, № 4, էջ 312–313:

Խորենացի Մ., Պատմություն հայոց, Ե., 1968:

Հայ-ադրբեջաներեն բառարան, Ե., 1978:

Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 3, Երևան, 1977:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, Ե., 2004:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հատոր Ա, Ե., 2001:

Ղազարյան Ռ., Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Ե., 2006:

Ղարազյոզյան Ա., Սագաձորի տեղադրությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 1985, թիվ 1, էջ 60:

Մարգարյան Ալ., Գորիսի բարբառը, Ե., 1975:

Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978:

Պողոսյան Ս., Տաթևի համառոտ պատմություն, Ե., 2007:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային շրջան, Ե., 1987:

Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986:

Григорян Г., Очерки истории Сюника IX–XV вв., Е., 1990.

Турецко-русский словарь, М., 1945.

Pokorny J., Indogermanisches-etymologisches Wörterbuch, bern-München, 1959, p. 878–879.

MHER KUMUNTS

PhD in Philological Sciences

prof1972@mail.ru

ON THE ETYMOLOGY OF THE TOPONYMS

Küper (Կ՛նիկեր) and Yghverdʒ (Ըղվերձ)

SUMMARY

Finding out the meaning of the word *Küper (Կ՛նիկեր)* is important for clarifying a number of questions. The most important of them is first of all the fact that the given name has so far been wrongfully considered to be a variant of the toponym *Goris (Գորիս)*. Besides, the etymological study of the name under investigation can serve as a key to revealing the residence which was located in the place of *Küper* noted by S. Orbelyan in the old Tatev tariff list. And at last, several words borrowed by the Azerbaijani language from Armenian also emerge in the etymological framework of the word *Küper*. This toponym either comes from the Semitic *gubb, gubba* meaning «*գութ, փնու, ջրհոր, բւխուն*» which later obtained their plural forms as «*փնուկեր, գութեր*», or from the Indo-European root **qeup/*qeub*. Our research allows us to think that *Küper* coincides with the name *Borotan (Բորոտան)*, which was near *Yghverdʒ (Ըղվերձ)*. The research also avails us of the opportunity to clarify the origin of the toponym *Yghverdʒ* as well as its geographical location. The fact that the word *kujr (կույր)* – *kor (քոռ)* passed from Armenian to Azerbaijani is also established.

МГЕР КУМУНЦ

кандидат филологических наук

profl972@mail.ru

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМОВ

Кюпер (Կյօփեր) и Эхвердз (Էղվերձ)

РЕЗЮМЕ

Выяснение значения топонима *Кюпер (Կյօփեր)* важно для прояснения нескольких вопросов. Самым важным из них является то, что слово по ошибке рассматривалось как искаженный вариант названия Գորիս. Кроме того, этимология топонима *Кюпер* является ключевым фактором для локализации населённого пункта *Кюпер*. Село упоминается в податных книгах старого Татевы. И, наконец, в рамках исследования этимологии слова были обнаружены заимствования, вошедшие в азербайджанский язык из армянского. Название *Кюпер* происходит либо от семитского слова gubb, gubba со значением «Գոր, փոս, ջրհոր, բնակ» («яма», «колодец», «тюрьма»), которые впоследствии приобрели форму множественного числа — «փոսեր, գորեր», либо от индоевропейского корня *qeu/*qeuib. Мы считаем, что расположение села *Кюпер* совпадает с находившимся близ села *Эхвердз (Էղվերձ)* селом *Боротан (Բորտանի)*. Определение происхождения названия *Эхвердз* и его локализация также стали следствием исследования этимологии слова *Кюпер*, как и то, что слово կյօփեր-բորտан было вошедшим в азербайджанский язык заимствованием из армянского.